

ΚΡΗΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Τὰ δημοσιευόμενα κατωτέρω ἐνθυμήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰδίαν ἱστορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ εἰς ἄλλα ἐν Κρήτῃ συμβάντα (σεισμόν, λοιμὸν) κατὰ τὸν 18^{ον} καὶ 19^{ον} αἰ., ἀντεγράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐκ δύο, ὡς κατωτέρω, ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης Χανίων, ἡ ὁποία δυστυχῶς κατεστράφη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ πυρκαϊᾶς ἐξ ἐμπρηστικῆς βόμβας κατὰ τὰς πολεμικὰς κατὰ Μάϊον τοῦ ἔτους 1941 ἐπιχειρήσεις τῶν Γερμανῶν πρὸς κατάληψιν τῆς Κρήτης.

Τὰ βιβλία ταῦτα ἀνῆκον προηγουμένως εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου «Ἀπόστολος Τίτος», ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ ἔτους 1936 εἶχεν ἐνσωματωθῆ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Χανίων, στεγαζομένην ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», εἰς ἣν εἶχον ἐπίσης συγχωνευθῆ αἱ βιβλιοθήκαι : τοῦ τελευταίου τούτου Συλλόγου, τοῦ Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἰαντων. Γιάνναρη.

Α΄.

«ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ κατὰ αἰρέσεων. Καὶ τῆς μόνης ὁρθῆς τῶν Χριστιανῶν ἡμῶν πίστεως. Τῶν τε ἱερῶν τελετῶν καὶ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας Διάλογος ΠΕΡΙ ΤΕ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΤῷ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΤΕ ΠΕΡΙ ΙΕΡΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΝΩΝ. ΚΑΙ ΤΩΝ ΩΝ ΕΚΑΣΤΟΣ τούτων στολῶν περιβάλλεται.» κλπ.

«Ἐν ἔτει σωτηρίῳ : ,ΑΧΠΓ΄. Κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον
ΕΝ ΓΙΑΣΙΩ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΙΑΣ»

Ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐσταχωμένου διὰ χαρτονίου καὶ διὰ δέματος ἐξωτερικῶς, εἶχον ἀφαιρεθῆ τὸ ἐξώφυλλον καὶ τὸ τρίτον φύλλον ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐν ἀρχῇ 14 ἄνευ σελιδώσεως φύλλων.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας (verso) ὄψεως τοῦ δωδεκάτου φύλλου, ἢ τοῦ 14ου, εἰάν θεωρηθῆ τὸ βιβλίον πλήρες, συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὸ καὶ τῶν ἀπεσχισμένων δύο φύλλων, ὑπῆρχον γεγραμμένα αἱ ἀκόλουθοι δύο ἐνθυμήσεις, ὧν ἡ πρώτη δημοσιεύεται μὲ ὀρθογραφικὴν μεταγραφὴν.

α) Ἐν ἔτει χιλιοσιῶ ὀκτακοσιοσιῶ πέμπτῳ, ἐν τῇ εἰκοσιῇ πρώτῃ τοῦ Ἰουνίου ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀρχιερατείας τοῦ κυρίου Ἰωά-

σαφ τοῦ πίκλην Παυλάκη, ἡμέρα δ', πρὸ τοῦ ἡλίου ἀνατείλαντος γέγονεν μέγας σεισμός και δυνατός ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ Κρήτης· δι' οὗ καταδαφίσθησαν ἐν ταῖς πολιτείαις αὐτῆς και τοῖς χωρίοις σπίθια οὐκ ὀλίγα, τζαμία και τζεφτιλίκια¹. ἐν δὲ κζ' τοῦ αὐτοῦ, ἡλίου ἔκλειψις μειρία και ἐφήμερος. τῇ δὲ κθ' τῆς σελήνης, ἡ ὁποία ἐσκοτίσθη καθόλου ἀπὸ τὴν πρώτην ὥραν τῆς νυκτὸς μέχρι τῆς δ', ἡ δὲ γῆ ἐκλονεῖτο ἐκ τοῦ σειμοῦ νύκτα τε και ἡμέραν, μειρίως δὲ ἔως εἰς τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου· οὗ λυτρώσοι πάντα ἡμᾶς ὁ Κύριος.

β) Κατὰ τὸ ,αωλα' ἔτος τῇ η' Νοεμβρίου ἀνεβιβάσθημεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κυδωνίας και κισσάμου· και ὑπῆρχον τριακοντούτης οὔτινος πέφυκεν τὸ παρόν. Ἀρτέμιος².

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις (recto και verso) τοῦ δευτέρου φύλλου τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ὑπάρχει τυπωμένη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, χρονολογουμένη «ἐν ἔτει ,αχγ' κατὰ μῆνα Μάρτιον ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως» εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Ἰωάννην Δούκαν βοεβόδαν.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ὄψας τῆς πρώτης σελίδος (recto) τοῦ φύλλου τούτου ἀναγράφεται : «ἰδιοκτησία Παρθενίου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός.»

B'.

«Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ Ἐκ τοῦ ἐν Μόσχᾳ, ἀδείᾳ τῆς ἱερᾶς διοικήσεως Συνόδου πασῶν τῶν Ρωσσιῶν, ἐκτυπωθέντος ἀρχαίου ἀλεξανδρινοῦ κώδικος, Μετατυπωθεῖσα ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» κλπ.

«ΑΘΗΝΗΣΙ», ΤΥΠΟΙΣ Χ. ΝΙΚΟΛΑ·Ι·ΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αων'.»

Εἰς τὴν δευτέραν (verso) σελίδα τοῦ παραφύλλου τοῦ Δ' τόμου τοῦ, ὡς ἄνω, ἔργου, ἐσωτερικῶς τοῦ ἐκ χαρτονίου σταχώματος, ὑπάρχει καταγεγραμμένον βραχὺ χρονικὸν περὶ Κρήτης. Ἐκ τούτου, περιέχοντος γνωστὰς χρονολογίας περὶ συμβάντων ἐν τῇ νήσῳ, εἶχον τότε ἀντιγράψει τὸ κάτωθι μόνον χρονικὸν σημείωμα.

1718 Ἰουνίου 4 ἦλθε και ἡ πανώλης.

Εἰς τὸ ἄνωτέρω ὑπ' ἀριθμ. Αα χρονικὸν ἀναφέρεται ἐπίσκοπος,

¹) Ἐπαύλεις, (λ. τουρκ. Ciftlik).

²) Τὸ ὄνομα Ἀρτέμιος ὑπάρχει ὡς ὑπογραφή.

ἀσφαλῶς ἐν Χανίοις, κατὰ τὸ ἔτος 1805 ὁ Ἰωάσαφ Παυλάκης, ὁ ὁποῖος ἄλλοθεν μοῦ εἶναι ἄγνωστος.

Τὴν Ἐπισκοπὴν Κυδωνίας μὲ ἔδραν τὰ Χανιά κατεῖχε τὸ 1777 ὁ Ἰωάσαφ ἀπὸ Χίου, ὅστις ὅμως κατόπιν παρητήθη³ καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1780 εἶχε πλέον ἀποβιώσει⁴. Τούτου ἱεροδιάκονος ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάσαφ, ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου του πρόην Κυδωνίας Ἰωάσαφ, ἔφυγεν ἐκ Κρήτης εἰς Πάτμον, ὅπου ἀνέλαβε τὴν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου «Ἐρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Γραμματικῆς καὶ Ἐκθεσις κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς κατ' αὐτὸν Γραμματικῆς, φιλοπονηθεῖσα χάριν τῶν φιλομαθῶν παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατμίου τοῦ Κεραμέως, τῆς κατὰ Πάτμον Σχολῆς τῶν γραμματικῶν διδασκάλων κλπ.»⁵.

Ὁ Ἰωάσαφ οὗτος, ἱκανῆς μορφώσεως⁶, κατήγετο ἐκ Χανίων ὅπου καὶ εἶχε συγγενεῖς, ὡς τοῦτο φαίνεται εἰς ὑπὸ χρονολογίαν 23 Φεβρουαρίου 1786 ἐπιστολὴν Μαρινάκη τινὸς ἐκ Πάτμου πρὸς αὐτόν, δι' ἧς τὸν διαβεβαιώνει περὶ τῆς καταβολῆς τῆς πρὸς αὐτὸν ὀφειλῆς ἐκ 300 γροσίων τοῦ ἐπισκόπου Κισάμου εἰς τοὺς συγγενεῖς του ἐν Χανίοις καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ποσοῦ τούτου κατόπιν πρὸς αὐτόν, ὅστις ὑπηρετεῖ τότε, τὸ 1786, ὡς ἱεροδιάκονος τοῦ μητροπολίτου Χαλκιδόνης εἰς Κωνσταντινούπολιν⁷.

³) Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645—1898), Ἐλετ. Ἐτ. Κρητ. Σπουδῶν Γ' (1940) σ. 144, ἀρ. 8.

⁴) Εὐμενίου Φανουράκη, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. Κρητικά Χρονικά, ἔτ. Γ' (1952) σ. 329 (παρατήρησις τοῦ κ. Μ. Μανοῦσακα).

⁵) Ἐνθ' ἀν., σ. 329.

⁶) Ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς Πάτμου μοναχὸς Δανιὴλ ὁ Κεραμεὺς γράφει περὶ τοῦ Ἰωάσαφ ὅτι οὗτος «ἐζήτησε τὴν παιδείαν νύμφην ἀγαγέσθαι ἑαυτῷ» Ἐνθ' ἀν. σ. 329. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μαρινάκη πρὸς αὐτόν, τὸ 1786, ἐπιγράφεται: «Ἔ Τῷ λογιωτάτῳ ἐν Ἱεροδιακόνοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ τῷ Κρητὶ τῷ παρὰ τῷ ἀγίῳ Χαλκιδόνης, προσκνητιῶς, εἰς Κωνσταντινούπολιν». Βλ. ἔνθ' ἀν. σ. 332. Ἐνδεικτικὴ περὶ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς θεολογικῆς καταρτίσεως τοῦ Ἰωάσαφ εἶναι προσέτι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου ἐπὶ δύο ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, εἰς ἣν δηλοῦται ὅτι παρέλαβε ταῦτα, ἀναχωρῶν ἐκ Κρήτης, ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ παρακαλεῖ, ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπιστραφοῦν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἐπισκοπῆς ταύτης διὰ νὰ μὴ κατηγορηθῇ ὡς ἱερόσυλος. (Βλ. Θεοδώρου Δ. Μοσχονᾶ), Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης (τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων) τόμ. Β', Ἀλεξάνδρεια 1946, σελ. 178 ἀρ. 504 καὶ 337 ἀρ. 1068. (Τὴν ὑπόδειξιν τῶν δύο τούτων εἰδήσεων ὀφείλω εἰς τὸν καθηγ. κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ὃν καὶ εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης).

⁷) Βλ. Εὐμενίου Φανουράκη, Ἐνθ' ἀν. σ. 332 βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 6.

Πιστεύω ότι ὁ ἐκ Χανίων ἱεροδιάκονος οὗτος Ἰωάσαφ ἀνῆλθεν ἀγογότερον εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν εἰς τὸ δημοσιευόμενον ἀνωτέρω χρονικὸν Ἰωάσαφ Παυλάκη, ἐπίσκοπον Κυδωνίας κατὰ τὸ ἔτος 1805.

Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἶναι καὶ αἱ εἰς τὴν αὐτὴν ἐνθύμησιν εἰδήσεις περὶ τοῦ σεισμοῦ τότε ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν καταστροφῶν ἐξ αὐτοῦ προφανῶς εἰς τὰ Χανιά. Περὶ τοῦ σεισμοῦ τούτου ἀναφέρουν οἱ Νικ. Σταυράκης⁸ καὶ Ἐλευθ. Πλατάκης⁹ ὅτι συνέβη τὴν 3 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1805, κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου κατὰ Σταυράκη καὶ περὶ ὥραν 04,05 κατὰ Πλατάκη, καὶ ὅτι ἐσημειώθησαν εἰς Χανιά ἐντὸς 8 λεπτῶν τέσσαρες σεισμικαὶ δονήσεις, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐνταῦθα πληροφορίαν τοῦ χρονικοῦ ὁ σεισμὸς εἶχεν ἀρχίσει μὲ καταστρεπτικὰς δονήσεις τὴν 21^{ην} Ἰουνίου.

Ἐκ τῆς ἐτέρας ὑπ' ἀριθμ. Αβ ἐνθυμήσεως μανθάνομεν ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας Ἀρτέμιος, ὅστις ἀπεβίωσε τὸ 1846¹⁰, ἀνέλαβεν ὡς ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Κισάμου τὴν 8^{ην} Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1830. Τὸ σημείωμα τοῦτο, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τὸ ὄνομα Ἀρτέμιος ὑπάρχει εἰς αὐτὸ ὡς ὑπογραφή, εἶναι ἀναμφιβόλως ἰδιόγραφον τοῦ Ἀρτεμίου. Περὶ τῆς χειροτονίας, ὡς φαίνεται, τοῦ Ἀρτεμίου τούτου κατὰ τὴν, ὡς ἄνω ἡμερομηνίαν, 8 Νοεμβρίου, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθον σημείωμα εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Κωνσταντίνου Κοζύρη: «1830, Νοεμβρ. 8 ἐχειροτονήσαμε τὸν ἅγιον τὸν Κυδωνίας (εἰς τὰ 1846 ἐκοιμήθη)»¹¹.

Ἐπὶ τοῦ Ἀρτεμίου τούτου φαίνεται ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Κισάμου εἶχεν ἐνωθῆ, προσωρινῶς ἴσως ἐνεκα χηρείας τοῦ θρόνου τούτου, μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας, διότι, πλὴν τοῦ ὅτι ὁ Ἀρτέμιος ὀνομάζεται ἐνταῦθα ἀρχιερεὺς τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ Κισάμου, καὶ εἰς ἐπιστελὴν ἔτι τοῦ μητροπολίτου Ἡρακλείας Διονυσίου πρὸς τὸν μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, ὑπὸ χρονολογίαν 14 Ὀκτωβρίου 1836, ἀναφέρεται περὶ «*τοῦ τε ἀγίου [Κυδω]νίας καὶ Κισάμου*»¹².

Κατὰ τὸ χρονικὸν Β', τὸ ὁποῖον προφανῶς προέρχεται ἐξ ἀντιγραφῆς παλαιότερου βραχέος χρονικοῦ, ἐνέσκηψεν ἡ πανώλης εἰς τὴν Κρήτην τὴν 4^{ην} Ἰουνίου τοῦ ἔτους 1718. Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἐπιβεβαιώνει καὶ ἕτερον χρονικὸν ἐκ κώδικος τῆς Ἀνδρου (Ἀγ. Νι-

⁸) Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης κλπ. Ἀθήνησι 1890, σ. 108.

⁹) Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Κρητ. Χρον. ἔτ. Δ' (1950), σ. 491 - 92.

¹⁰) Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐνθ' ἀν., σ. 145 καὶ Μ. Γ. Παρλαμᾶν εἰς Κρητ. Χρον. ἔτ. Α' (1947) σ. 200.

¹¹) Βλ. Μ. Γ. Παρλαμᾶν, Ἐνθ' ἀν.

¹²) Εὐμενίου Φανουράκη, Ἐνθ' ἀν., σ. 275.

κολάου) ἀρ. 5, φ. 2α, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς συνετάχθη εἰς τὴν Κρήτην, καθόσον ἐκ τῶν 21 εἰς αὐτὸ χρονικῶν σημειωμάτων, τὰ 13 ἀφοροῦν εἰς συμβάντα ἐν Κρήτη. Εἰς τοῦτο ὑπάρχει ἡ εἶδησις : «1718, ἦλθεν θανατικὸν Ἰουνίου 16»¹⁸, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ χρονικοῦ τούτου, πιστεύω ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν Κρήτην.

Ἐν Ἀθήναις

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

---

¹⁸) Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά. Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Κωνσταντίνου Ἀμάντου. (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. Α', τευχ. 1ον, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 67 - 68 ἀρ. 40).